

Предмет: Соціологія

Тема: Соціологія праці й управління.

Основні терміни, основні поняття:

1. Соціологія праці й управління — це галузь соціології, яка вивчає трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його інститути, а також соціальні спільноти у сфері праці, соціально-трудова відносина і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

2. Суб'єкти праці — це ті соціальні верстви, групи, спільноти й окремі люди, які беруть участь у трудовій діяльності (підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники тощо) і різняться своїм соціальним становищем, місцем і роллю в трудових колективах.

3. Соціологія праці — це спеціальна галузь соціологічної науки, яка вивчає закономірності формування, розвитку і функціонування різних соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) і пов'язаних з ними явищ і процесів у сфері праці.

Матеріал теми:

1. Основні етапи розвитку соціологічного знання про економічну сферу.

Сфера економічного життя разом зі сферами культури й політики є однією з найважливіших для розвитку суспільства. Водночас зазначимо, що чимало наук про економіку та економічну сферу з'являється пізніше від інших галузей соціогуманітарного знання, що пов'язано з виокремленням економіки як особливої підсистеми суспільства. Час виникнення спеціального підрозділу наук про економіку — це ранній період становлення капіталістичних економічних відносин, який започаткувала промислова революція кінця XVIII ст. Саме тоді з'являється економічна діяльність поза сім'єю та місцем проживання (фабрика й мануфактура на відміну від селянського господарства). Економіка стає автономною за суттю свого існування у державі, тобто відокремленою від політики, а робітник — незалежним в економічній діяльності від соціального порядку. Він змушений покладатися лише на свій власний вибір — на відміну від соціальної залежності селян від поміщиків та феодалів і суворої регламентації їхньої економічної діяльності у вигляді панщини, відробітків тощо.

2. Теорія економічного лібералізму А.Сміта та її соціальні аспекти.

Першою комплексною теорією, яка пояснювала суть і структуру економіки та її взаємодію з іншими сферами суспільного життя, була **теорія економічного лібералізму англійського вченого А.Сміта** (1723—1790), в якій він дав всебічний аналіз капіталізму як економічної підсистеми суспільства. На його думку, основним джерелом суспільного багатства є індивідуальне прагнення до добробуту, а також властиве кожному індивіду бажання досягти якомога вищого становища в суспільстві.

Головною умовою процвітання держави А.Сміт вважав:

- панування приватної власності;
- невтручання держави в економіку;
- брак перешкод для розвитку особистої ініціативи.

Він поділяв суспільство на три класи — найманих робітників, капіталістів і великих землевласників — і зазначав, що інтереси робітників протилежні інтересам заможних класів, однак вважав такий стан речей неминучим і природним.

Теорія А.Сміта великою мірою зорієнтована на розроблення суто економічних проблем (вартості, багатства, капіталу, заробітної плати, ренти), але містить і опис загальносоціальних підвалин економічної діяльності. Для нього економіка є самодостатньою. Вона не потребує зовнішнього впливу і втручання з боку політики й держави. Водночас економіка не існує поза суспільством: так, урівноважений стан економіки зумовлений гарантією з боку держави свободи підприємництва, безперешкодної конкуренції, коли немає протекціонізму (тобто державного

покровительства) у торгівлі тощо. Соціальний зміст має і теорія вартості Сміта: джерелом вартості товару є всезагальна праця, яка передбачає соціальну рівність виробників.

3. Праці Д.Рікардо і Т.Мальтуса, їх соціальне забарвлення.

Праці Д.Рікардо (1772—1823), відомого англійського економіста, ще більш спеціалізовані щодо економічної діяльності. Він був автором теорії трудової вартості. Але й Д.Рікардо аналізував взаємозв'язок економіки із соціальною сферою. Стала відомою виявлена ним закономірність про пряму залежність величини заробітної плати від ступеня нагромадження капіталу. Саме в цьому положенні міститься умова гармонії інтересів праці й капіталу, зростання соціальних результатів капіталістичного виробництва. Англійський учений **Т.Мальтус** (1766—1834) звернув увагу на взаємозв'язок між виробництвом і динамікою народонаселення. Суть сформульованого ним закону така: зростання народонаселення відбувається у геометричній, а життєвих засобів і благ — в арифметичній прогресіях. Це призводить до зростання кількості незабезпеченого населення, тому завжди є багаті і бідні. Бідні — це той надлишок людей, якому не вистачає вироблених благ. Регуляторами такого стану в Т.Мальтуса є епідемії, голод, війни, які ліквідують «зайву» частину народонаселення. Звідси походять також заклики до робітничого класу і селянства (як малозабезпечених верств населення) утриматися від народження дітей і створення багатодітних сімей.

4. К.Маркс і соціологічна перебудова теоретичної економіки.

Другий етап розвитку наукових уявлень про економічну сферу та її зв'язок зі сферою соціальною пов'язаний з виникненням якісно нової ситуації у взаємодії між капіталістичною економікою та суспільством.

Як тільки капіталістична економіка запрацювала на повну силу, з'явилися основні соціальні суперечності цієї економічної системи: кризи початку XIX ст., антагонізм праці й капіталу, безробіття тощо. Ці процеси описані у працях **К.Маркса**, який першим здійснив спробу соціологічної перебудови теоретичної економіки. Для нього найбільш драстичними соціальними наслідками капіталістичної економічної системи були експлуатація праці й деградація особистості робітника, абсолютне й відносне зубожіння більшості суспільства. Він розглядав елементи економічної системи — виробництво, розподіл, нагромадження капіталу — як соціальні процеси. У тому К.Маркс вбачав дію всезагального закону суспільного життя: економічна, трудова діяльність є основоположною для людини, формує її суть і соціальну природу. Однак форми організації економічної діяльності за капіталізму прямо впливають на відчуження людини від її власної суті, від результатів праці й самої праці. Тому основне завдання, згідно з К.Марксом, — подолання всезагального відчуження і перехід до справді людського життя у новій, комуністичній суспільно-економічній формації.

К.Маркс уперше застосував системний аналіз до суспільства: будь-яке суспільство належить до певної суспільно-економічної формації, де всі підсистеми (економіка, політика, культурне життя і т. ін.) взаємодіють одна з одною і розвиваються на основі економічного базису. Однак і позаекономічні види діяльності також відіграють активну роль: коли економічний базис не відповідає соціальній надбудові, він революційним чином перетворюється. Отже, на час першого, початкового періоду розвитку капіталістичної економічної системи теорія К.Маркса була найадекватнішим її описом і аналізом, здійсненим у соціологічному плані.

Проте з подальшим розвитком капіталізму виникають нові риси, які цей лад суттєво модифікують: він стає гнучкішим у соціальному плані (очевидно, праці К.Маркса і пророцтва щодо неминучого повалення цього ладу його могильником — пролетаріатом — відіграли в тому не останню роль, змусивши капіталістів повернутися обличчям до потреб робочого люду). Змінилися відносини між працею і капіталом, зростав добробут робітників та їх соціальний захист (цьому прислужилася невпинна боротьба пролетаріату за свої права). Виникло державне регулювання, яке стримувало безжалісну конкурентну боротьбу та утворення монополій, тощо. Ці нові економічні й соціальні реалії відкрито і

проаналізовано у працях М.Вебера та Е.Дюркгайма. У них економічна сфера й економічні відносини розглянуті з позицій загальної соціологічної теорії. Це зумовило виникнення третього етапу в розвитку наукових уявлень про економіку з погляду соціології.

5. Аналіз економічної сфери в концепціях М.Вебера і Е.Дюркгайма.

М.Вебер здійснив дослідження раціональних та ірраціональних мотивів поведінки людини в економічній діяльності й розкрив взаємозв'язок етики протестантизму з типами трудової поведінки. Якщо, наприклад, католицька релігія того часу закликала до відмови від мирського, «світського» життя задля звернення до життя духовного, засуджуючи такі види економічної діяльності, як гондлярство, лихварство, нагромадження капіталу, то протестантизм заохочував новий вид аскетичної поведінки у трудовій діяльності. Віра у провидіння, згідно з постулатами протестантизму означає, що людина обрана Богом, уся її діяльність заздалегідь визначена, а це змушує її постійно й наполегливо працювати для досягнення успіху, який і є знаком Божим. Так праця із засобу для життя перетворюється у мету життя, стає її сенсом. Отже, згідно з М.Вебером, ідеальні форми знання, втілені у ціннісні орієнтації, відіграють значну роль у трудовій поведінці та є важливою складовою всієї економічної системи, а протестантська етика набуває великого значення у становленні економічної системи вільного підприємництва й найманої праці.

Е.Дюркгайм у творі «Про розподіл суспільної праці» (1893) дослідив вплив економічного процесу розподілу праці на соціальний стан суспільства. На відміну від економічного трактування розподілу праці він запропонував його опис як соціального процесу, що відіграв провідну роль в інтеграції суспільства. На думку Е.Дюркгайма, розвинуте суспільство засноване на «органічній солідарності», яка викликана саме розподілом праці. Отже Е.Дюркгайм наголошує, що економічна система не лише породжує соціальні конфлікти, а й здатна творити інтеграцію.

Соціальні суперечності, викликані анемічністю відповідних відносин (наприклад, соціальні суперечності праці й капіталу), пояснюються тим, що на перших етапах розвитку капіталізму немає належних організаційних форм їх взаємовідносин, які виникають згодом і їх закріплює відповідне законодавство. Економічний процес розподілу праці не лише призводить до соціальних наслідків, а й сам зумовлений соціальним станом суспільства. Його причина — у збільшенні моральної та фізичної щільності суспільства, у зміні його сегментарної структури.

6. Взаємодія економічної та соціальної сфер у працях українських учених М.Туган-Барановського і М.Ковалевського.

На третій період припадає творча наукова діяльність відомих українських економістів, праці яких мали виразний соціологічний контекст і стосувалися взаємодії економічної та соціальної сфер. Так, **М.Туган-Барановський** у своїх дослідженнях обґрунтував роль господарства в соціальному житті, доводив соціальну природу категорій розподілу (наприклад, для нього величина заробітної плати є результатом боротьби робітничого класу й капіталістів). На відміну від марксизму М.Туган-Барановський вважав, що виробництво і господарська діяльність є нижчими сходинками драбини, яку утворює різноманітна діяльність людей, а вищі види соціальної діяльності мають своє самостійне значення й автономію щодо економічної діяльності. Він піддав критиці й марксистське тлумачення класів, і трактування марксизмом духовної діяльності людей з погляду теорії класової боротьби, і положення про класовий інтерес як критерій істини, добра і краси. Український дослідник **М.Ковалевський** також критично ставився до поширеної в ті часи марксистської думки. Він наголошував, що вчення К.Маркса одностороннє, що він зловживає методом економічного трактування історії. Сам М.Ковалевський вважав, що всі фактори — економічні, культурні, політичні, ідеологічні тощо — принципово рівнозначні для розвитку суспільства; серед них нема провідних і визначальних або менш вартісних і вторинних.

7. Розробка предмету економічної соціології Т. Парсоном і Н. Смелзером.

Четвертий етап, суттю якого є визначення та інституціоналізація економічної соціології у західному науковому світі, пов'язаний з іменами **Т. Парсонса і Н. Смелзера**. У його межах уперше здійснено обґрунтування спеціального предмета досліджень цієї науки, розроблено її історію. Однак основним результатом нового концептуального підходу Т. Парсонса і Н. Смелзера до проблем економічної соціології є структурно-функціональний аналіз. Згідно з його принципами, економіка є однією з підсистем соціальної системи загалом, яка виконує функцію адаптації суспільства до довкілля. Сама ж економіка також поділяється на підсистеми: виробництво, капіталовкладення, природні й людські ресурси, підприємництво (останнє виконує центральну функцію інтеграції).

На думку названих соціологів, примітивні суспільства не були диференційованими на підсистеми спільнотами. Диференціація спочатку відбувається у системі дії: суспільство відокремлюється від капіталу й від особи, йде становлення індивідуальності, виникає свобода вибору для людини, відбувається деміфологізація її життя і свідомості тощо. Згодом із суспільства виокремлюються правова й політична підсистеми, і лише після того — підсистема економіки, де основні засоби інституціоналізації — ринок і гроші. Н. Смелзер досліджує взаємодію економіки й культурних чинників, політичних змін, етнічних відносин, соціальної структури; його основний внесок — розробка концепції соціологічного аналізу економічних процесів (виробництво, розподілу та обміну, споживання, економічного зростання тощо).

8. Концепції індустріального і постіндустріального суспільства.

Остання чверть ХХ ст. ознаменувалася появою нового потужного соціологічного напрямку — теорії **постіндустріального суспільства**.

Фрагменти **постіндустріального суспільства** можна згрупувати таким чином.

1. Зміни в характері виробництва:

- перехід від виробництва товарів до сервісної (обслуговуючої) економіки;
- розмивання меж між виробничою та невиробничою працею, між працею із виробництва матеріальних благ і виробництвом послуг, між виробництвом і споживанням у цілому;
- перехід від суто споживання до виробничої діяльності нового типу, яка дедалі частіше розглядається як різновид дозвілля;
- швидке заміщення праці знаннями; не масове матеріальне виробництво, а індивідуалізоване створення інформації та знань;
- руйнування меж між освітою, працею й дозвіллям;
- підвищення ролі науково-дослідних центрів і університетів, де створюється дедалі більша частка національного продукту.

2. Трансформація власності:

- дифузія прав власності у двох напрямках:
 - а) зосередження акцій у дрібних держателів і виникнення внаслідок цього так званої «демократизації» капіталу;
 - б) формування компаній і корпорацій, значна частина капіталу яких контролюється їхніми робітниками;
- перетворення традиційної приватної власності на юридичну фікцію і формування власності на інформацію та знання, які нероздільно пов'язані з тими, хто їх виробляє;
- зменшення залежності людини від власності представників панівного класу на засоби виробництва, оскільки головними з них стають знання, дедалі доступніші для звичайної людини;
- велетенське зростання ролі освіти, яка стає каналом доступу до отримання і вироблення знань, а відтак — і до інтелектуальної власності як такої. З огляду на це Ф. Фукуяма зазначає, що класові відмінності, які існують нині у США, викликані передусім відмінностями в освіті.

3. Зміни характеру організації та управління виробництвом:

- створення системи управління, заснованої на широкій участі і менеджерів, і робітників;

- підвищення ролі неприбуткових організацій, участь у яких має добровільний характер і котрі стають важливими центрами не тільки ухвалення рішень, а й впливу на інші соціальні інститути;
- перехід від економіки, організованої на основі стихійних законів ринку, до господарства, що має радше не плановий, а «узгоджувальний» характер. У цьому узгодженні бере участь широке коло представників сфери виробництва, послуг і споживання, а також держава, неприбуткові громадські організації, дедалі більша кількість робітників. Тобто витворюється не державне чи приватновласницьке регулювання й управління, але активне соціальне регулювання з елементами громадського самоуправління і в сфері виробництва, і в інших сферах суспільного життя.

4. Зміна соціального статусу і ролі робітника та формування нової системи цінностей:

- відмова від нарощування масового виробництва матеріальних благ, перехід до максимального розвитку людського потенціалу;
- заміна трудової активності новим типом активності — креативної (творчої) за своєю суттю;
- зміна основної якості виробника: головним у людині стає не її фізична сила, а здатність до інновацій;
- заміна пролетаря-виробника матеріальних благ просьюмером, тобто людиною, яка одночасно і продукує, і споживає;
- руйнація старих домінуючих орієнтирів на індивідуалізм і особисту підприємливість та їх заміна оптимальною сполукою індивідуалістських і спільнісних якостей особистості; дедалі ширша участь людей у недержавних добровільних громадських організаціях та локальних спільнотах;
- перехід від сповідування ринкових принципів до пост економічних цінностей;
- поступова відмова від економізованих матеріальних цінностей та орієнтирів і перехід до постматеріальних соціологізованих систем цінностей з їх орієнтацією не на максимальний матеріальний добробут, а на високу якість життя з широкими можливостями самовираження, саморозвитку і самореалізації особистості.

Таким чином, багато проблем, які на перший погляд є суто економічними, на порозі XXI ст. набувають значно ширшого соціального контексту і починають переплітатися із проблемами суспільства і людини в цілому. Саме ця обставина й привернула увагу постмодерністів, котрі починали з культурологічних проблем, але згодом сформули специфічний підхід також і до господарської тематики і знайшли, на думку В.Іноземцева, нетрадиційні шляхи осмислення ролі економічних явищ у житті суспільства.

Постмодерністське широке трактування виробництва як виробництва не лише матеріальних благ і послуг, а й креативної людської особистості дозволило включити в рамки цього процесу фактично всі сторони життя людини. Одночасно саме поняття споживання у постмодернізмі також розглядається нетрадиційно, а як процес засвоєння статусних станів і культурних форм. В умовах сталого зростання ролі знань та інформації, розвитку господарської діяльності, зумовлених творчою активністю особистості (а не економічними, як до того, чинниками) всі ці тенденції вимагали аналізу суб'єкт-суб'єктних відносин як основної форми соціальних зв'язків у тисячолітті, що настало. Нарешті, великою є заслуга постмодерністів у зображенні суспільства, яке формується і нині, у вигляді постринкового типу соціального устрою (особлива заслуга тут належить З.Бауману). Саме вони зацентували на тому, що нині доцільно розділяти потреби (needs) і бажання, хотіння (wants) людини. Останні власне втрачають характер безпосередньої матеріальної нужди: людина досягає матеріального достатку, що дозволяє їй не задумуватися над задоволенням звичних потреб; тоді вона й починає шукати самовираження поза межами традиційних стереотипів поведінки, властивих індустріальному суспільству. Так з'являються бажання, хотіння (wants), засновані цілковито на суб'єктивних прагненнях особистості до, наприклад, самовияву в споживанні.

Об'єктом такого самовираження може бути не купівля дорогого автомобіля найновішої марки, а придбання недорогого художнього твору або проведення відпустки разом із друзями, основним видом занять під час якої є турбота про довкілля або допомога бідним, немічним і хворим. У таких умовах втрачається можливість обчислення вартості в традиційних одиницях (наприклад, грошових) і сама вартість як господарська категорія починає трактуватися в якісних, а не кількісних вимірах. Це стосується насамперед такого виміру, як висока якість життя.

9. Основні напрями досліджень соціології праці й управління та предмет цієї науки.

Отже, соціологія праці, на думку українських соціологів Г. Дворецької та В. Махнарилова, — це спеціальна галузь соціологічної науки, яка вивчає закономірності формування, розвитку і функціонування різних соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) і пов'язаних з ними явищ і процесів у сфері праці. Інші дослідники дають схоже визначення соціології праці, акцентуючи на дослідженні трудової діяльності як соціального процесу, впливові техніко-технологічних і соціальних умов на ставлення людей до праці.

Найоптимальніше визначення, на нашу думку, міститься у матеріалах до лекційного курсу «Соціологія» (Київ, 1996). У ньому зазначається, що до соціології праці доцільно додати і розглядати разом ще й соціологію управління, оскільки це два тісно пов'язані аспекти економічного життя соціуму. Автор відповідного розділу В. Полторак вважає, що **соціологія праці й управління** — це галузь соціології, яка вивчає трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його інститути, а також соціальні спільноти у сфері праці, соціально-трудова відносина і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них. У соціології праці й управління предметом першої є соціально-трудова процеси і відносина взагалі, а другої — управління ними.

Якщо дотримуватись останнього визначення, то у **предметі** цієї соціологічної науки можна вирізнити п'ять складових:

- суб'єкти праці;
- соціальні інститути у сфері праці;
- соціально-трудова відносина;
- соціально-трудова процеси;
- соціальне управління ними.

Суб'єкти праці — це ті соціальні верстви, групи, спільноти й окремі люди, які беруть участь у трудовій діяльності (підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники тощо) і різняться своїм соціальним становищем, місцем і роллю в трудових колективах.

Усі вони мають різні кваліфікацію, трудовий досвід, рівень і канали одержання прибутків, нарешті інтереси, які не завжди збігаються. Останнє може виступати (а на думку марксистів, є обов'язковою причиною) виникнення конфліктів (у марксистському варіанті — загострення класової боротьби).

У радянській соціології конфлікти, пов'язані з трудовою діяльністю суб'єктів праці, не ставали предметом спеціального аналізу. Положення про безконфліктність соціалістичного суспільства загалом гальмувало дослідження тих суперечностей, які виникали і у сфері економіки. Якщо й визнавалось існування напруженості, конфліктів та боротьби носіїв несумісних інтересів у галузі виробництва, то лише як притаманних капіталістичному суспільству. Явище відчуження, описане К. Марксом, аналізувалося також лише щодо капіталізму. Стосовно ж соціалізму, про нього стало можливо згадувати лише з початком горбачовської «перебудови». Натомість Н. Смелзер зазначає, що відчуження — феномен всезагальний. Явища відчуження, що з'явилися на перших етапах розвитку індустріального суспільства, у постіндустріальному суспільстві не лише не зникають, а посилюються і прибирають різних форм.

Смелзер наголошує, що вплив різних типів технології та організації праці на робітника становить величезний інтерес для соціологів.

Наслідок цього впливу — процес відчуження — передбачає три елементи:

- почуття безпорадності (робітникам не належать інструменти, якими вони користуються; вони не купують необхідних ресурсів і не продають вироблені ними товари);
- почуття безмістовності своєї праці (у виготовлення кінцевого продукту робітник вносить лише одну операцію, наприклад, встановлює електропроводку для освітлення автомобіля; він часто-густо не має контактів з іншими робітниками);
- почуття відстороненості (у багатьох професіях втрачається можливість «просунутися» на службі, проводити свій час із колегами у праці; робітник не відчуває гордості й задоволення від процесу творення).

В.Блавнер унаслідок аналогічних досліджень доходить висновку, що причина відчуження — не самі умови праці, а радше соціальні структури, які складаються в різноманітних трудових обставинах. Він вивчав ситуації у чотирьох різних галузях американської промисловості: автомобільній, текстильній, хімічній та поліграфічній, маючи на меті з'ясувати, де є найбільше відчуження робітників. Найвищий рівень відчуження спостерігався серед робітників автомобільної промисловості, найнижчий — серед друкарів. Перші з них, працюючи на конвеєрах, лише незначною мірою контролюють умови своєї праці; вони практично дуже мало відповідають за кінцевий результат праці, позбавлені можливості спілкуватись один з одним у робочий час. Їхні профспілки дбають лише про підвищення заробітної плати й поліпшення умов праці. Натомість друкарі належать до профспілки, яка має давню історію; вони самі визначають режим праці й наочно бачать наслідки своєї роботи, відчувають задоволення, перетворюючи рукопис у видрукований продукт: книжку, брошуру, альбом репродукцій, придатний для широкого розповсюдження.

Соціальні інститути у сфері праці — це господарські об'єднання, заводи, банки, ринки, трудові колективи, профспілки тощо. Вони забезпечують усю сукупність виробничих зв'язків у суспільстві, одночасно з'єднуючи економічне життя з іншими підсистемами. Кожен соціальний інститут в економічній підсистемі має свої, чітко окреслені функції. Коли ж нормальне функціонування певного соціального інституту порушується, а зв'язки з соціальним середовищем набирають викривленого або неповного характеру, з'являється так звана дисфункція соціального інституту. Так, дисфункція деяких економічних інститутів стає причиною існування «тіньової економіки», виливається у спекуляцію, хабарництво, крадіжки, тягне за собою корумпованість і господарського, й управлінського апарату. Ці явища особливо болісно даються взнаки під час «перехідного періоду» — періоду трансформації командно-адміністративної системи в ринково орієнтовану систему вільного підприємництва, що яскраво видно на прикладі майже всіх посттоталітарних країн разом з Україною.

Соціально-трудова відносина складаються на виробництві між суб'єктами — представниками різних соціальних спільнот і груп. Цей тип відносин, як слушно зазначає В.Полторак, на відміну від відносин функціональних, описаних раніше, у соціології кваліфікують як відносина рівності й нерівності між працівниками та соціальними групами (наприклад, між підприємцями та робітниками).

Н.Смелзер розглядає такі відносина у трьох типах економічних систем: капіталістичній, демократично-соціалістичній та комуністичній радянського типу. У першій з них, капіталістичній, підприємець є головною дійовою особою і встановлює свої правила стосунків із працівниками. На перших етапах існування капіталістичної системи уряд не втручався у справи підприємців. Але з часом, коли розвиток вільного підприємництва породив жорстоку експлуатацію найманої праці, уряд посилив контроль за діяльністю капіталістів, запровадивши заходи для соціального захисту громадян, перерозподілу прибутків через оподаткування, обмеження монополізації ринку (антитрестівське законодавство).

У демократичних країнах соціалістичної орієнтації акцент ставиться на суспільній власності на засоби виробництва та розподіл товарів. У цих країнах, звичайно, можливе й

існування приватної або змішаних форм власності, але пріоритетне місце посідає державна власність (принаймні націоналізація охоплює головні стратегічні висоти господарства).

Відповідно й економічна політика держави позначена більшим втручанням в економічне життя і суворішою регламентацією підприємництва, а також соціальним захистом практично всіх верств населення, яке працює. «Шведська модель» демонструє найвищий здобуток оптимального поєднання інтересів підприємництва і найманої праці, який втілюється в один із найвищих у світі стандартів життя.

Комунізм радянського типу є системою, де вся власність є суспільною (за рідкісними винятками). У працях К.Маркса передбачено, що комуністичне суспільство має бути суспільством усезагального добробуту, без експлуатації, що в ньому житимуть вільні трудівники і при тому не буде суперечностей між розумовою і фізичною працею.

Насправді ж «комуністична економіка» (насамперед радянська) визначалася повним політичним пануванням однієї партії, суворим контролем, довгостроковим плануванням (п'ятирічні плани), а не стихією вільного ринку. Держава тут була повним власником, регламентуючи всі види виробничої діяльності і трудову поведінку кожного трудівника. Не заперечуючи, що така система спробувалася на піднесення економіки й досягнення окремих високих економічних результатів,

Н.Смелзер наголошує, що це не означало її високої ефективності і продуктивності, які досягалися прямим і опосередкованим економічним визиском трудівників.

Під соціальними процесами у сфері праці соціологи розуміють функціонування і зміни становища соціальних груп, колективів і окремих робітників — суб'єктів економічної діяльності. У їх структурі вирізняються:

- сама праця (у сфері якої виникають усі соціальні явища і процеси, що становлять предмет соціології праці; отже, праця є базовим соціальним процесом);
- трудова адаптація (тобто пристосування до виробничого середовища);
- трудова мобільність (тобто пересування всередині соціальних груп, трудових колективів та між ними; вона враховує також плинність кадрів на виробництві);
- відносини співробітництва або конкуренції, суперництва і конфліктів між суб'єктами економічної сфери).

Соціальне управління соціально-трудовими процесами і відносинами передбачає їх планування і регулювання. У його структурі можна вирізнити такі складові:

- вироблення, прийняття і реалізація управлінських рішень;
- використання різноманітної інформації у процесі управління;
- вироблення певних методів та стилів керівництва;
- забезпечення самоврядування і виробничої демократії;
- планування процесів соціального розвитку трудового колективу (виховної, культурно-масової, спортивної роботи, удосконалення соціально-психологічного клімату, зміцнення дисципліни праці, заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я трудівників, тощо).

В умовах перехідного періоду до ринково орієнтованої економіки значного поширення набуває менеджмент (від англ. management — управління, керівництво). В.Полторак зазначає, що менеджмент — це міждисциплінарна наука, яка поєднує економічний, соціальний, політичний, організаційний, правовий, психологічний та інші підходи до керування виробництвом. Крім загальних політико-економічних чи соціально-філософських теорій менеджменту, існують прикладні теорії організації та управління, спрямовані на вироблення конкретних підходів щодо раціоналізації та вдосконалення управління.

Інші українські соціологи наводять приклади, коли менеджмент дає змогу суттєво поліпшити виробничу діяльність і взаємини її суб'єктів. Це «менеджмент участі» (у США робітники обговорюють з адміністрацією дедалі більше управлінських рішень), «соціотехнічні системи» (бригадні форми організації праці, наприклад, у Швеції на підприємствах автомобілебудування «Вольво», які надають групам робітників

повноваження щодо визначення режиму і графіка праці, можливості обміну робочими місцями тощо), «гуртки якості» (в Японії такі гуртки виробляють пропозиції щодо поліпшення виробництва, відповідають за статистичний облік якості продукції) і т. ін. Предмет соціології праці та управління і предмет менеджменту, як бачимо, взаємно перехрещуються, але не повністю тотожні. Менеджмент виробляє і застосовує на практиці найефективніші моделі, технології, засоби, методи управління виробництвом. До сфери його дії належать:

- визначення цілей і завдань управління, розробка конкретних заходів для їх досягнення;
- розподіл завдань на окремі види операцій;
- розподіл робіт і координація взаємодії різних підрозділів усередині організації;
- удосконалення формальної ієрархічної структури на виробництві;
- оптимізація процесів ухвалення рішень;
- пошук адекватної (тобто відповідної) мотивації діяльності, виявлення найефективніших стилів керівництва та ін.

Югославський соціолог Д.Маркович розглядає зміни в економічній сфері сучасного суспільства і пропонує виокремити відповідно до них такі основні галузі предмета дослідження соціології праці:

- зміни змісту і характеру праці (які розглядаються нині переважно крізь призму взаємин між учасниками трудового процесу, формальної організації трудових груп і неформальних зв'язків, що в них існують, стосунків між керівниками і підлеглими, ставлення людини до засобів праці тощо);
- соціальна імплікація (від лат. *implicatio* — переплетення), тобто переплетення таких змін та їхніх соціальних наслідків;
- трудове оточення і становище людини;
- людський чинник, право на працю; зайнятість і безробіття;
- професійна підготовка (трудова кваліфікація);
- організація і використання робочого і позаробочого (особливо вільного) часу;
- культура праці (що включає у себе заходи, скеровані на створення робочого середовища, відповідного людському естеству, і розвитку в учасників трудового процесу естетичного почуття і щодо трудової сфери, і щодо продукції, яку вони виробляють);
- вплив позаробочого способу життя на трудову діяльність;
- конфлікти в трудових колективах, форми їх прояву і можливі способи полагодження або розв'язання. Наведені міркування югославського соціолога свідчать, що соціологія праці не залишається осторонь суттєвих якісних змін, які відбуваються в усіх сферах життєдіяльності посттоталітарних країн, включно з економічною. Ці зміни, своєю чергою, зумовлюють відповідне переосмислення науковцями предмета соціології праці, розширення його меж, визначення нових або посилення значущості існуючих елементів структури предметної галузі соціології праці, які раніше не були центральними.

Питання до матеріалу теми:

1 рівень

- 1.Що вивчає соціологія праці й управління?
- 2.Назвіть п'ять основних елементів предмета соціології праці та управління.
- 3.Як ви розумієте визначення «суб'єкти праці»?
- 4.Які соціальні інститути існують у сфері праці?

2 рівень

- 5.Назвіть основні концепції сучасної західної соціології управління.
- 6.Опишіть основні складові соціального управління трудовими процесами.
- 7.Які процеси характерні для сфери економіки сучасного українського суспільства?
- 8.Які зміни в загальних економічних орієнтаціях населення України відбулися протягом останніх років?

Відповіді надсилати викладачу ЖАДК НТУ Липко Т.В. на електронну адресу:

smart0206@ukr.net